KARABAKH

III. INTERNATIONAL Congress of Modern Studies in Social Sciences and Humanities

"YEAR OF SHUSHA- 2022"

June 7-10, 2022
Karabagh/Azerbaijan

PROCEEDING BOOK VOLUME-3

Editor
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ISBN: 978-625-8323-18-4

KARABAKH

III. INTERNATIONAL CONGRESS OF MODERN STUDIES IN SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

"YEAR OF SHUSHA- 2022"

June 7-10, 2022 Karabagh/Azerbaijan

Azerbaijan National Academy Of Sciences Folklore Institute
Institute Of Economic Development And Social Studies - IKSAD (Turkey)
Institute Of Linguistics On Behalf Of Amea Generation
Azerbaijan State Pedagogy University
Nahchivan State University
"Nahchivan" University
AMEA Central Scientific Library

PROCEEDINGS BOOK

(Volume-3)

Edited by

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

All rights of this book belong to IKSAD GLOBAL.
Without permission can't be duplicate or copied. Authors of chapters are responsible both ethically and juridically.
IKSAD Publications – 2022 ©

Issued: 01.07.2022
ISBN: 978-625-8323-18-4

CONGRESS ID

KARABAKH

III. INTERNATIONAL CONGRESS OF MODERN STUDIES IN SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

ORGANIZATORS

Azerbaijan National Academy Of Sciences Folklore Institute

Institute Of Economic Development And Social Studies -IKSAD (Turkey)

Institute Of Linguistics On Behalf Of Amea Generation

Azerbaijan State Pedagogy University

Nahchivan State University

"Nahchivan" University

AMEA Central Scientific Library

DATE-PLACE

June 7-10, 2022

Karabagh/Azerbaijan

EDITOR

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

TOTAL NUMBER OF PAPERS: 357

THE NUMBER OF PAPERS FROM TURKEY: 61

OTHER COUNTRIES: 294

PARTICIPANT COUNTRIES (12):

Turkey, Azerbaijan, Iran, Indonesia, Russia, China, Kazakhstan, Nigeria, Brazil, Malaysia, South Africa, Iraq

HONORARY PRESIDENT OF CONGRESS

Prof. Dr. Academic Mukhtar IMANOV - Director of the AMEA Folklore Institute

CHAIRMAN OF CONGRESS

Prof. Dr. Mahire HUSEYNOVA - ADPU Vice-Chancellor of International Relations, Dean of the Faculty of Philology

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Ramadan GAFARLI - AMEA Folklore Institute, Dede Korkut Branch and Dede Korkut Journal Chairman

CONGRESS CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE ON LITERATURE AND FOLKLORE

Assoc. Dr. Aziz ALEKBERLI - AMEA Folklore Institute, Member of Parliament

CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE FOR CONGRESS PHILOSOPHY

Prof. Dr. Mammad ELİYEV - AMEA. Director of the Central Scientific Library

CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE ON CONGRESS LINGUISTICS

Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ - Director of the Linguistics Institute for AMEA Nesimi

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

Prof. Dr. Mustafa TALAS - Nigde Omer Halisdemir University

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

Prof. Dr. Necati DEMİR - Gazi University

GENERAL COORDINATOR

Elvan CAFEROV

CONFERENCE SCIENTIFIC COMMITTEE

Assoc. Dr. Aziz ALEKBERLİ - AMEA Folklore Institute, Member of Parliament
Prof. Dr. Academic Möhsün NAĞISOYLU - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Prof. Dr. Sevinc ALIYEVA - Director of the Monitoring Center of the State Language Commission (Azerbaijan)
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY -AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Dr. Ismayil KAZIMOV - Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Meherrem KASIMLI- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Prof. Dr. Mammed ALİYEV - Literary Institute on behalf of AMEA Nizami Ganjavi
Prof. Dr. Almaz HASANKIZI - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Islam SADIK - AMEA Folklore Institute

Prof. Dr. Metanet ABBASOVA - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Ağaverdi HALIL - AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Seher ORUCOVA - Baku State University
Prof. Dr Yegane ISMAYILOVA - Baku State University
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA - Kazan Federal University of Tatarstan
Prof. Dr. Firdaus KHISAMITDINOVA - Russian Bashkortostan Academy of Sciences
Prof. Dr. İlhami CAFEROV - Linguistics Institute for AMEA Prose
Prof. Dr. Gulzar İBRAHİMOVA - Baku Eurasia University
Prof. Dr. Muntazir MEHDI - Pakistan University of Modern Languages
Prof. Dr. Rüstem KAMAL - Neft ve Senaye University
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Nazile ABDULLAZADE - Azerbaijan State Pedagogical University
Professor of ADPU Hacer HUSEYINOVA - ADPU, Faculty of Philology
Assoc. Dr. Serhan HAVERİ- AMEA Board of Directors
Assoc. Dr. Sefa KARAYEV- AMEA Advisory Board
Assoc. Dr. Zümrüt MENSIMOVA- AMEA Registrar's Office
Assoc. Dr. Aynur HALİLOVA - Literary Institute on behalf of AMEA Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Gülnar SAMEDOVA - AMEA, Institute of Economics
Assoc. Dr. Getibe GULİYEVA - Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Terane ŞÜKÜRLÜ - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Elçin İBRAHİMOV - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Zamig TEHMEZOV - Linguistics Institute for AMEA Prose
Assoc. Dr. Firuz SIBGAYEVA - Kazan Fedaeral University of Tatarstan
Assoc. Dr. İrade KERİMOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Gönül SAMEDOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Shehla KULIYEVA - AMEA. Central Scientific Library
Assoc. Dr. Mammedeli BABAŞLI - AMEA, Institute of Religious Studies
Assoc. Dr. Ruslan ABDULLAYEV - Azerbaijan National Academy of Sciences, Linguistics Institute
Assoc. Dr. Father MUHARREMLI - Linguistics Institute on Behalf of AMEA Generation
Assoc. Dr. Aynel MEŞEDİYEVA - Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Dr. Terane NAĞIYEVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Arzu MEMMEDHANLI- AMEA Registrar's Board
Dr. Dilshoda MUBAREKOVA - Tashkent State University
Dr. Reyhan CAFEROVA - AMEA. Central Scientific Library
Dr. Ragif HÜSEYNOV - Hungary Tomari Pal University, İKSAD Hungary Coordinator
Dr. Mustafa Latif EMEK- IKSAD Institute
Elvan CAFEROV General Coordinator- Azerbaijan State Pedagogical University
Günel MUSAYEVA - AMEA, Institute of Caucasianism
Mübariz GÖYÜŞLÜ - AMEA, Director of MEK International Relations Branch
Günel EHEDOVA - Head of AMEA, MEK Innovative Projects and Methodology Taminat Branch

CONFERENCE SCIENTIFIC COMMITTEE

Academic Kemal ABDULLA - On Behalf of AMEA Nesimi, Institute of Linguistics, Turkology Journal Editor-in-Chief
Prof. Dr. İsmail MEMMEDLİ- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Mayıl ASKEROV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Sayali SADIGOVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Kamile Veliyeva- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Gara MEŞEDİYEV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Gezenfer KAZIMOV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY- AMEA Folklore Institute

Prof. Dr. İsmail KAZIMOV- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA- Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Almaz HASANKIZI- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Islam SADIK- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Metanet ABBASOVA- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Ağaverdi HALIL- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr. Seyfeddin KANIYEV- AMEA Folklore Institute
Prof. Dr Seher ORUCOVA- Baku State University
Prof. Dr. Yeganə İSMAİLOVA- Baku State University
Prof. Dr. Amanbay MOLDIBAEV- Taraz State Pedagogy University
Prof. Dr. Dilorom SALAHİY- Samarkand State University
Prof. Dr. Akmaral SARGIKBAEVA- Al Farabi Kazakh National University
Prof. Dr. İbrahim HAQQULOV- Uzbekistan Science Academy
Prof. Dr. Mehmet Şükrü GÜZEL- Center for Peace and Reconcilation, Sweden
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA- Tatarstan Federal University of Kazan
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Prof. Dr. Vügar AHMED- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Doctor of Philology Elmler, Dosent Hacer HUSEYINOVA-ADPU Faculty of Philology
Elmler Doctor of Philology Elnare AKIMOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Doctor of Philology, Islam KARİBLI - AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Mahire KULIYEVA, doctor of philology, Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Mammedeli BABAŞLI - AMEA, Institute of Religious Studies
Assoc. Dr. İrade KERİMOVA- Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Gönül SAMEDOVA- Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Aynur HALİLOVA- AMEA Literary Institute on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc. Dr. Şehla KULIYEVA- AMEA. Central Scientific Library
Assoc. Dr. Ruslan ABDULLAYEV- Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Kifayet İMAMGULİYEVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Ayten ALLAHVERDİYEVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Ayten BEYLEROVA- Institute of Linguistics in the Name of AMEA Prose
Assoc. Dr. Aynur GEDIMALIYEVA-AMEA Graduate School of Linguistics
Assoc. Dr. Institute of Linguistics in the Name of Elnare ELİYEVA-AMEA Prose
Assoc. Dr. Tehmine İSMAYILOVA-AMEA Graduate School of Linguistics
Assoc. Dr. Sevinc MEMMEDOVA- Linguistics Institute on Behalf of AMEA Prose
Assoc. Dr. Eşgane BABAYEVA- AMEA Institute of Literature on behalf of Nizami Ganjavi
Assoc.Dr.F. Gul Kocsoy - Ataturk University
Dr. Reyhan CAFEROVA - AMEA. Central Scientific Library
Dr. Aygun MEHERREMOVA- Baku State University
Dr. Gulshen MEHERREMOVA- Azerbaijan University of Languages
Dr. Ragif HÜSEYNOV- Hungary Tomari Pal University, İKSAD Hungary Coordinator

FACE TO FACE PRESENTATIONS

10.06.2022

BAKU LOCAL TIME

13:00-15:30 | Session 1, Hall-2

AMEA Merkezi Bilimsel Kütüphanesi

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Tahirə Məmməd

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Həcər Hüseynova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya fakültəsi	ŞUŞANIN YER ADLARI
Aliyeva Leyla Elkhan	Azerbaijan / Sumgait, Sumgait State University, History and geograph	SHUSHA YESTERDAY AND TODAY
Assoc.Prof. Mahir Hamidov	Institute of Oriental Studies of ANAS, East-West department, Baku, Azerbaijan	İMPORTANCE OF ZANGAZUR CORRIDOR IN EAST-WEST İNTERNATIONAL TRANSPORT SYSTEM
Lütviyyə Yəhyazadə	Azərbaycan Mətbuat Surası Ahıllar birliyinin üzvü	AZƏRBAYCAN BAYRAĞI ŞUSADA DALĞALANIR!
Nəbi Nazir oğlu Əsədli	ADPU, Azərbaycan tarixi kafedrası	İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ŞUŞANIN EKOLOJİ MÜHİTİNİN BƏRPASI İŞLƏRİ
Afaq Qasımova	AMEA-nın Folklor İnstitutu, Azərbaycan	NƏBİNİN QAÇAQÇILIQ ETDİYİ BÖLGƏLƏR VƏ ONLAR HAQQINDA TARİXİ HƏQİQƏTLƏR
Nurlan Nasirov	QƏRBİ KASPİ UNİVERİSTET, Siyasi və İctimai Elmlər Məktəbi, Tarix bölümü, Bakı, Azərbaycan	TÜRK-MOĞOL HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ
Günay Nəciyeva Elnur Nəciyev	AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin doktorantı Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası,	ŞUŞA TARİXİNƏ DAİR DƏYƏRLİ MƏNBƏ
Doç. Dr. Mübariz Ağalarlı	AMEA Tarix İnstitutu, ADPU Tarix-Coğrafiya fakültəsi, Azərbaycan tarixi kafedrası, Bakı, Azərbaycan	AZƏRBAYCANDA DÜNYƏVİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ROLU (XIX - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ
f.ü.f.d Imanov Güləhməd Nağı oğlu	Bakı Dövlət Üniversiteti Şərq Şünaslıq fakultəsi Türk dili bölümü	SETTLEMENTS IN NAGORNO-KARABAKH AND BRIEF EXPLANATIONS ABOUT THEM
Prof. Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov	ADPU-nun İbtidai təhsil fakültəsinin dekanı	AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN ŞUŞA FİLİALI (1989-1992-ci illər)
Sevil Qiyas qızı Həsənova	Bakı Dövlət Universiteti	II QARABAĞ SAVAŞI VƏ İNFORMASİYA MÜHARİBƏSİ

ŞUŞA TARİXİNƏ DAİR DƏYƏRLİ MƏNBƏ

VALUABLE SOURCE ON THE HISTORY OF SHUSHA

Günay Nəciyeva

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

"Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin doktorantı;

ORCID ID: 0000-0002-6031-2327

Elnur Nəciyev

Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası,

Baş kitabxanaçı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ORCID ID: 0000-0002-3351-4425

XÜLASƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, əhali, qəzanın təsviri, ticarət, Qarabağ atları.

1873-cü ildə K.Nikitin tərəfindən tərtib edilərək nəşr edilən "Şuşa şəhəri və Şuşa qəzasının oçerki" adlı əsər Şuşa şəhərinin tarixi ilə bağlı dəyərli mənbədir. Bu dəyərli əsər indiyə qədər Azərbaycan oxucusunun əksəriyyətinə tanış deyil. Nikitinin əsəri hazırda Gürcüstanın Milli Parlament Kitabxanasında qorunub saxlanılır. Cəmi 30 səhifəlik kitabçada Şuşa şəhərinin yaranma tarixi, şəhərin coğrafi mövqeyi, təbiəti, əhalisi, daxili və xarici ticarət əlaqələri barədə maraqlı məlumatlar yer almışdır. Təqdim olunan oçerk Şuşa şəhərinin tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni və ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edən dəyərli mənbələrdən biridir. Kitabça rum rəqəmi ilə qeyd olunmuş 2 hissədən və ayrı-ayrı başlıqlar formasında təqdim edilən bölmələrdən ibarətdir. İlk hissə "Tarixi oçerk" adlanır və orada Şuşanın tarixinə qısaca nəzər salınır. İkinci hissə əsasən Şuşanın coğrafiyası və iqtisadiyyatına həsr olunub. Bu hissədə Şuşa dağlarının mənşəyinə dair Frederik Dübua de Monperyönün fikirləri, onun forma və hündürlüyü, şəhərin ərazisi və onun ətrafı, iqlimi, şəhərin əhalisi, şəhər sakinlərinin məşğuliyyəti, su çatışmamazlığı kimi maraqlı məlumatlar verilir. Daha sonra Şuşa qəzasının təsviri adlı xüsusi başlıq təqdim olunur. Bu hissədə Şuşa qəzasının yerləşmə yeri, hansı əraziləri əhatə etməsi, ərazisini suvaran çaylar, çay vadiləri, dağları, xüsusiyyətlərinə görə üç zolağa - Küryanı, Daxili və Arazyanı zolağa ayrılan düzən əraziləri, Mil düzünün qədim görünüşdə ideal təsviri kimi mövzulara toxunulur. Əsərin sonlarında isə Şuşa qəzasını əhalisi, daxili və xarici ticarəti, Qarabağ atları, Şuşanın mineral bulaqları barədə dəyərli materiallar oxuculara təqdim olunur. Təbii ki qələmə alındığı dövrün tələblərinə uyğun olaraq əsərdə kifayət qədər qüsurlu və ziddiyyətli məqamlar var. Bu mənbə əsasında tərtib edəcəyimiz məqalədə verilən məlumatlara tənqidi yanaşılacaq, həmin fikirlərə verilən şərhlərlə tarixi gerçəkliyin bərpasına və verilən məlumatların daha obyektiv şəkildə oxuculara çatdırılmasına çalışılacaqdır. Mənbədə yol verilən qüsurlara baxmayaraq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin, o cümlədən də Şuşanın tarixinin öyrənilməsi baxımından bu əsər həm dəyərli, həm də maraqlı bir qaynaq hesab oluna bilər.

ABSTRACT

Keywords: Azerbaijan, Garabagh, Shusha, population, description of the uyezd, trade, Garabagh horses.

The work "Essay of Shusha city and Shusha district" compiled and published by K.Nikitin in 1873 is a valuable source on the history of Shusha city. This valuable work is still unfamiliar to most Azerbaijani readers. Nikitin's work is currently preserved in the National Parliamentary Library of Georgia. The 30-page book contains interesting information about the history of Shusha, its geographical location, nature,

population, internal and external trade relations. The presented essay is one of the valuable sources proving that Shusha has historically been one of the important centers of the historical, cultural and socio-political life of Azerbaijan. The book consists of 2 parts, marked with Roman numerals, and sections presented as separate headings. The first part is called "Historical Essay" and gives a brief overview of the history of Shusha. The second part is mainly devoted to the geography and economy of Shusha. This section provides interesting information on the origins of the Shusha Mountains, such as Frederic Dubois de Monperyo's views, its shape and height, the city's territory and its surroundings, climate, urban population, occupation of city dwellers, water shortage. Then a special headline entitled "Description of Shusha accident" is presented. This section deals with the location of Shusha district, what areas it covers, rivers, river valleys, mountains, plains divided into three strips - Kuryani, Inner and Arazyani, and the ideal description of the Mil plain in its ancient form. At the end of the work, valuable materials about the population of Shusha district, domestic and foreign trade, Garabagh horses, mineral springs of Shusha are presented to the readers. Of course, in accordance with the requirements of the period in which it was written, there are many defective and contradictory points in the work. Based on this source, the article will be critical of the information provided, and will try to restore the historical reality and convey the information to the readers in a more objective way. Despite the shortcomings in the source, this work can be considered both a valuable and interesting source in terms of studying the history of the Garabagh region of Azerbaijan, including Shusha.

GİRİŞ

Bugün Mirzə Fətəli Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında Şuşa şəhərinin tarixi ilə bağlı K.Nikitin tərəfindən tərtib edilərək 1873-cü ildə nəşr edilən “Şuşa şəhəri və Şuşa qəzasının oçerki” adlı əsər qorunub saxlanılır. Bu dəyərli əsər indiyə qədər Azərbaycan oxucusunun əksəriyyətinə tanış deyil. Bu əsər bugün həm Milli Kitabxanada [12], həm də Gürcüstanın Milli Parlament Kitabxanasında qorunub saxlanılır [13]. Cəmi 30 səhifəlik kitabçada Şuşa şəhərinin yaranma tarixi, şəhərin coğrafi mövqeyi, təbiəti, əhalisi, daxili və xarici ticarət əlaqələri barədə maraqlı məlumatlar yer alıb. *Təqdim olunan oçerk Şuşa şəhərinin tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni və ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edən dəyərli mənbələrdən biridir.*

ARAŞDIRMALAR

Ümumiyyətlə, Şuşa tarixi ilə bağlı ayrıca araşdırmalar aparılmış və bu istiqamətdə maraqlı əsərlər qələmə alınmışdır. Məsələn Firidun Şuşinskinin 1962-ci ildə çap olunmuş “Şuşa” əsərinin “Tarixlər şahidi”, “Balaca Paris” kimi fəsillərini fərqləndirə bilərik. Bu fəsillərdə Şuşanın istər tarixi ilə bağlı dövrün müxtəlif mənbələrinə istinadən dəyərli məlumatlar verilir [3]. Lakin bu əsərdə K.A.Nikitinin tərtib etdiyi Şuşa ilə bağlı əsəri diqqətdən kənarda qalır. Yaxud da Yunis Hüseynovun müəllifi olduğu “Şuşa şəhərinin tarixi” adlı əsərini qeyd edə bilərik. Əsərdə Qarabağ xanlığının üçüncü paytaxtı olan Şuşa – Pənahabad qalasının salınma tarixi, siyasi, iqtisadi, sosial inkişafı, xarici işğalçılara qarşı mübarizə tarixi, görkəmli şəxsiyyətləri, erməni işğalının nəticələri və bir sıra digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Lakin bu əsərdə də K.A.Nikitinə hər hansı bir istinad yoxdur. Eləcə də 2012-ci ildə Yaqub Mahmudov və Camal Mustafayevin müəllifi olduğu Şuşa-Pənahabad əsərini [4] qeyd edə bilərik. Bu əsərdə Şuşa Azərbaycan xalqının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, nadir memarlıq nümunəsi olan şəhər-qalası, Qarabağın tacı, mədəniyyət beşiyi kimi təqdim olunur. Kitabda Şuşanın tarixi keçmişi, unikal tarixi memarlıq abidələri, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında maraqlı məlumatlar verilsə də, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz K.A.Nikitin tərəfindən tərtib edilən “Şuşa şəhəri və Şuşa qəzası oçerki” əsərinə ümumiyyətlə istinad edilməmişdir. Eləcə də Kərim Şükürovla Yaqub Mahmudovun müəllifi olduğu “Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər” adlı dəyərli tədqiqat əsərində [5] də bu mənbə ilə bağlı hər hansı bir məlumata, yaxud da həmin mənbədən gətirilən hansısa bir iqtibasa rast gəlmirik. Şuşa ilə bağlı son illərdə yazılmış dəyərli tədqiqat əsərlərindən biri də Nazim Məmmədovun müəllifi olduğu “Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi” adlı əsərdir [6]. Müəllif mənbələrə əsaslanaraq əsərdə ən qədim zamanlardan müasir dövrədək Şuşanın tarixini bütöv halda əks etdirmişdir. Xeyli sayda mənbələrə istinad edən Nazim Məmmədov da K.A.Nikitinin əsərini diqqətdən qaçırmışdır.

Ümumiyyətlə, tədqiq etdiyimiz mənbəyə ilk dəfə olaraq M.F.Axundov adına Milli Kitabxana tərəfindən 2016-cı ildə tərtib edilən "Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri" adlı biblioqrafiyada [9] təsadüf edirik. Lakin bu biblioqrafiyada əsərin məzmunu barədə hər hansı bir şərh verilməmişdir [9, c.331]. Biblioqrafiyadan belə məlum olur ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbənin tərtibçisi K.A.Nikitinin 1871-ci ildə Qafqaz jurnalının 5-ci sayında "Şuşa", 1873-cü il 21 yanvar tarixində isə "Şuşa qəzasının təsviri" adlı məqalələri də çap olunub [9, c.369]. Haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, K.A.Nikitin Naxçıvan şəhər məktəbinin inspektoru olmuş və 1881-ci ildə qələmə aldığı "Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası" adlı 1882-ci ildə 33 səhifəlik məqaləsini "SMOMPK" adlı topluda (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu – E.N., G.N.) çap etdirmişdir [10, c. 109-142]. 1881-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlamış və 1929-cu ildə Mahaçqalada buraxılışı dayandırılmış 46 cildlik "Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu" barədə Əmin Əfəndiyevin müəllifi olduğu bu mənbəyə dair adlı izahlı biblioqrafiyada [1] ətraflı məlumat almaq mümkündür.

Araşdırmaya cəlb etdiyimiz mənbə ilə bağlı ilk təfsilatlı məlumatı report.az saytında dərc edilmiş "Qafqazın dumanlı Albionu, ermənilərin azərbaycanlılardan 5 əsr sonra gəldiyi Şuşa" [11] adlı məqalədən əldə etmək mümkün olur. "Report"un Gürcüstan bürosu həmin tarixi materialın daha geniş oxucu kütləsi üçün əlçatanlığına kömək etmək məqsədilə ən maraqlı hissələrinin mədəniyyət paytaxtımızın azad edilməsinin ildönümü ərəfəsində Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. Lakin həmin materiallar olduğu kimi hər hansı bir təhlil aparılmadan, mənbədə olduğu formada oxuculara təqdim olunmuşdur.

YENİLİKLƏR

Şuşa tarixində çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılsa da, tariximiz üçün mühüm materialları özündə əks etdirən, K.A.Nikitin tərəfindən tərtib edilən "Şuşa şəhəri və Şuşa qəzası oçerki" əsərinin diqqətdən kənarda qalması bizdə bu mənbəyə müraciət etmək istəyi doğurdu. Bu əsərdə Şuşa şəhərinin tarixi ilə bağlı kifayət qədər yeniliklər mövcuddur. Əsər rum rəqəmi ilə qeyd olunmuş 2 hissədən və ayrı-ayrı başlıqlar formasında təqdim edilən bölmələrdən ibarətdir. İlk hissə "Tarixi oçerk" adlanır və orada Şuşanın tarixinə qısaca nəzər salınır. İkinci hissə əsasən Şuşanın coğrafiyası və iqtisadiyyatına həsr olunub. Bu hissədə Şuşa dağlarının mənşəyinə dair Frederik Dübua de Monperyönün fikirləri, onun forma və hündürlüyü, şəhərin ərazisi və onun ətrafı, iqlimi, şəhərin əhalisi, şəhər sakinlərinin məşğuliyyəti, su çatışmamazlığı kimi maraqlı məlumatlar verilir. Daha sonra Şuşa qəzasının təsviri adlı xüsusi başlıq təqdim olunur. Bu hissədə Şuşa qəzasının yerləşmə yeri, hansı əraziləri əhatə etməsi, ərazisini suvaran çaylar, çay vadiləri, dağları, xüsusiyyətlərinə görə üç zolağa - Küryanı, Daxili və Arazyanı zolağa ayrılan düzən əraziləri, Mil düzünün qədim görünüşdə ideal təsviri kimi mövzulara toxunulur. Əsərin sonlarında isə Şuşa qəzasını əhalisi, daxili və xarici ticarəti, Qarabağ atları, Şuşanın mineral bulaqları barədə dəyərli materiallar oxuculara təqdim olunur. *Təbii ki qələmə alındığı dövrün tələblərinə uyğun olaraq əsərdə kifayət qədər qüsurlu və ziddiyyətli məqamlar var. Tərcümə zamanı bu məlumatlara tənqidi yanaşılmış, həmin fikirlərə verilən şərhlərlə tarixi gerçəkliyin bərpasına və verilən məlumatların daha obyektiv şəkildə oxuculara çatdırılmasına çalışılmışdır. Məsələn, əsərdə belə bir yanlış fikir qeyd olunur: "**Buradakı köçəri tatarların xarakteri belədir ki, onlar keçmişdə Çingiz xan və Tamerlanın vəhşi nomadları və ordalarını fərqləndirən həmin keyfiyyətlərini qoruyub saxlamışdılar".** Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet İttifaqı dövründə elə təbliğ olunurdu ki, guya* Azərbaycan xalqı bu torpağa gəlmə və yırtıcı ordalardır. Guya ki Azərbaycan türkləri hardansa Orta Asiyadan, Şərqdən gəlib Azərbaycanda məskunlaşıblar. Təbii ki, bu reallığı əks etdirmir. Azərbaycan əhalisi monoetnik olmasa da əksəriyyət etibarilə türklərdən təşkil olunmuş və tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurulan türk dövlətlərinin mərkəzi olmuşdur. Bu gün də Qanıx (Alazan) çayı vadisindən Göyçə gölü hövzəsi və Şərqi Anadoluyadək yüzlərlə kurqan mövcuddur. Böyük İskit dünyası Uzaq Şərqdən, Sibirdən, Mərkəzi Asiyadan Anadoluya, Şərqi Avropaya qədər geniş coğrafiyanı əhatə edirdi. Bu ərazilərdə qədim türk boylarının bir çox dövləti mövcud olmuşdur. Bunların içərisində e.ə.VII əsrdə Ön Asiyanı öz hərbi-siyasi təsiri altında saxlayan İşquz (iskit) dövlətini və Əhəməni imperiyasını məğlub edən Massaget dövlətini xüsusilə qeyd etmək olar. Sakan, Sakasena, Balasakan, Sünik, Şəki, Zaqatala və bir çox digər adlar İskit-Sak türklərinin bugünkü nəsillərə yadigarlarıdır [2, s.5-6]. Azərbaycan Albaniya dövləti e.ə. IV əsrdə yarandı və Ərəb Xilafətinə qədər davam etdi. Bu dövlətin əhalisi içərisində türk tayfaları, o cümlədən də xristian qıpçaqlar da az deyildi. Sonrakı dövrlərdə qurulan

və bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid şəkildə birləşdirə bilən Sacilər, Salarilər türk dövlətləri idi. Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar məhz türk imperiyaları idi. Bu həqiqəti görməzdən gəlmək tarixi saxtalaşdırmaqdır.

Yaxud da əsərdə Qarabağda XVIII əsrdə mövcud vəziyyətdə bəhs edən K.Nikitinin Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xanla bağlı verdiyi məlumatlar da reallığı əks etdirmir. Məsələn, o yazır: ***"Həmin zamanın şahidlərinin məlumatına görə, soyğunçuluq utancverici bir sənət idi; bu fiziki güc və despotik hakimiyyət dövrü idi, həmin vaxtı şərq xalqları "turbadurları" (troubadour – orta əsrlərdə şair musiqiçilərin adlandırılma forması) tərəfindən "cigit" adlandırılan soyğunçular, xalqın tam səlahiyyətli rəhbəri - xan ola bilirdilər. Misal üçün haqqında aşağıda bəhs edəcəyimiz Pənah xan"*** Halbuki Pənahəli xan Qarabağın qıpçaq tayfalarından olan Sarıcalı oymağından idi. Belə ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ilə bağlı Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş icmal dəftərinə istinadən F.Kırzıoğlu yazır ki, icmal dəftərdə adı "Taife-i Ulusat-i Otuzikilü" kimi qeyd edilən otuzikilər tayfası Kuman/Qıpçaq və Qacar tayfalarının birliyindən yaranıb. O, 9 qıpçaq tayfasını qeyd edir. Bu tayfalar içində Sarıcalı oymağı da var idi. Pənahəli xan Cavanşir də Sarıcalı oymağının görkəmli nümayəndələrindən biri idi. Sarıcalılar hələ Səfəvilər dövründən Xaçın nahiyəsində yaşayan oymaqlardan idi [7, s. 137-138]. F.Sümer Otuzikililəri Qarabağın tərəkəmə türkləri adlandırır [8, s.198]. Bu məlumatlar öz-özlüyündə Qarabağın türk yurdu olduğunu təsdiq edir [2, s.35].

Ümumiyyətlə, mənbədə yol verilən qüsurlara baxmayaraq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin, o cümlədən də Şuşanın tarixinin öyrənilməsi baxımından bu əsər həm dəyərli, həm də maraqlı bir qaynaq hesab oluna bilər.

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

- Şuşa tarixinə dair tədqiqata cəlb etdiyimiz əsər Şuşa şəhərinin əsası qoyulana qədər bu ərazilərin istər coğrafi, istərsə də tarixinə dair təfsilatlı təəssürat yaradan ilk mənbələrdəndir;

- Mənbədə qeyd edildiyi kimi *"Qarabağ üçün xoşbəxtlikdən Cavanşir tayfasının Sarıcalı oymağından olan Pənahəli bəy yaşayış olmayan qayalar üzərində şəhərin əsasını qoymaqla ona ən yaxşı həyatı bəxş etmişdir*", yəni bu ərazilərə həyat vermiş və nəzarətində olan ərazilərdə nizam-intizam gətirmişdir;

- Mənbədə Pənahəli xanın tabe etdiyi Qarabağın xristian məliklərinin erməni adlandırılması reallığı əks etdirmir. Çünki o məliklər alban idi və onlardan da yalnız Xaçın məlikliyi yerli idi. Bu Xaçın məlikliyi də XIII əsrdən indiki Gürcüstan ərazisinə düşən Qıpçaq Atabəy yurdu ilə qohumluq əlaqələri qurmaqla Qarabağda alban-qıpçaq mirası formalaşdırmışdır və bu irs bugünə qədər Qarabağdakı alban abidələri üzərindəki təsvirlərdə qorunub saxlanılmaqdadır;

- Şuşa şəhəri ilə bağlı mənbədə ən maraqlı və dəyərli məlumat sözsüz ki, Şuşa şəhərinin adının qonşu Şuşakənddən götürülməsidir. Bu da ermənilərin şəhərin adı ilə bağlı əsassız iddialarını artıq XIX əsrə aid rus müəllifinin əsəri ilə çürütmək imkanı verir;

- Mənbədə Qarabağ xanlığının Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiya imperiyasından tabeçiliyi qəbul etməsi, 1813-cü il Gülüstan müqaviləsi ilə xanlığın işğalının rəsmiləşdirilməsi, xanlığın 1822-ci ildə ləğvi və rus idarəçiliyinin tətbiqi barədə məlumat verilərkən xanın hansı səbəbdən Qarabağı tərk etməsi səbəbi qeyd olunmur;

- K.A.Nikitinin tərtib etdiyi əsərdə Şuşa dağlarının mənşəyinə dair Dübuanın fikirləri, onun forma və hündürlüyü, şəhərin ərazisi, onun ətrafı, iqlimi, şəhərin əhalisi, şəhər sakinlərinin məşğuliyyəti, su çatışmamazlığı kimi dəyərli məlumatlar Şuşa şəhərinin coğrafiyası ilə bağlı ilkin və ətraflı təəssürat yaradır;

- Şuşa şəhərinin Leyptsiq, London, Marsel və Mançesterlə manufaktura ticarəti aparması kimi məlumatlara ilk dəfə məhz bu mənbədə rast gəlirik;

- Bu mənbədə Köndələn, Quruçay, Qarqarçay, Çərəkən, Qozluçay, Xəlifəli çayı, Xaçınçay, Araz çayı, Sağsağan dağı, Zəngəzur qəzası, Qırxqız silsiləsi, Xocalı çayı, Daşaltı çayı, Gövhərarx, Sarıbaba dağları, Ağoğlan qapısı, Kürəkçay, Böyük Kirs dağı, Kiçik Kirs dağı, Ziyarət dağı, Alaqaya, Çiriştıdağ, Yusifcanlı köç yeri, Qalatəpə kurqanı, Mil-Gümbəz, Sarasu-Qamış, Pir Çıraq Qamış, Qamışdərə, Sarıcalı, Bilyaman pir, Şirin Qum, Duzlaq, Şor göl, Şapartı yarğanı, Dərədəvəkan yarğanı, Keçəldağ kimi toponimlərin adı Azərbaycan türkcəsində, yəni tarixi reallığa uyğun olaraq qeyd olunub;

- Şuşanın coğrafi xarakterinə görə dumanlı Albiona bənzədilməsi, şəhərin məhz coğrafi mövqeyinə görə yaranan katar, revmatizma, sümüklərdə ağrılar, tez-tez davam edən dumanın isə sarıca xəstəliyi yaratması kimi məlumatları ilk dəfə bu mənbədən alırıq;

- Mənbədə Mil düzünün öz adını Mil-Gümbəz qülləsindən götürməsi, hətta bu düzün Qarabağ düzü də adlandırılması kimi maraqlı məlumat əldə edirik;

- Mənbədə Şuşa şəhəri ilə yanaşı Beyləqan şəhəri, bu şəhərin məşhur Govurarx, onun tarixi, Örən-Qala, Şeger-aran, Uraniya, Əsgəran, Ağaoğlan, Əlvənd şəhərləri barədə həm ilkin, həm də dəyərli məlumatlar verilir;

- Albaniya tarixi ilə bağlı da mənbədə maraqlı bir fikir irəli sürülür və belədə Şahbulaq şəhərinin daha qədim adı kimi təqdim edilən Tarnautun əslində Arnaut adından gəldiyi və bu adın da türklərin arnavut adlandırdığı alban adı ilə eyni olması qeyd olunur. Hətta Qarabağın bu məntəqəsində xristianların albanlar adlandırdığı illiriyalıların yaşadığı fikri irəli sürülür. Təbii ki bu sadəcə fərziyyədir və bu barədə yekun söz demək mümkün deyil;

- Mənbədən əldə edilən bir başqa maraqlı nəticə Mil düzü və Gavurarxın quruyan qollarının bu düzlərdə səhralaşmaya səbəb olması ilə bağlıdır. Bu qolların quruması məhz həmin qollar ətrafında mövcud olan meşələrin məhvi ilə izah edilir. Məsələn mənbədə haqlı olaraq qeyd edilir ki, bu hadisə nəticəsində çaylar kiçilmiş, qısalmış və qurumuşdur, onlarla birlikdə kəndlərlə birgə şəhərlər yox olmuşdur; plantasiyalar suvarılmamış və alaq basmışdır; bağlar cırlaşmış və qurumuşdur; və nəhayət zamanın əli keçmiş həyatın izlərini tamamilə silmiş və burada ölgün və məhsuldar olmayan səhranı, bizim artıq kifayət qədər təsvir etdiyimiz qəmgin mənzərəni yaratmışdır;

- Mənbənin tədqiqindən əldə edilən ən dəyərli nəticələrdən biri də sözsüz ki, Azərbaycan türklərinin (mənbədə tatarların) qəza əhalisinin köklü sakinlərini təşkil etməsi ilə bağlıdır. Mənbədə qeyd olunur ki, onlar burada XII əsrdən etibarən tatarlar məskunlaşıblar, ermənilərin məskunlaşma tarixi isə XVII əsrin sonlarına aiddir;

- Bu mənbədə ilk dəfə olaraq Qarabağ at cinsinin saxlanılması üçün 1871-ci ildə Xocalı stansiyası yaxınlığında at zavodu yaradılması barədə dəyərli məlumat verilir. Xüsusilə də Qarabağ atlarının rənginin gözəlliyi, formasının incəliyi, cazibəsi və yüngül qaçışı kimi xüsusiyyətləri barədə çox mühüm məlumatları ilk dəfə olaraq məhz bu mənbədən öyrənirik.

- Şuşa qəzası ilə bağlı mənbədən əldə edilən bir başqa mühüm nəticə Qırxqız silsiləsinin ətəyində karbonlu-turş mineral sularla bağlı məlumatlardır. Bu faydalı sulara görə hər il yayda Şuşa və ətraf yerlərin sakinlərinin bu yerlərə gəlişi və ərazinin Keçəldağ adlandırılması ilk dəfə bu mənbədə qeyd olunur;

- Mənbə tərəfimizdən ilk dəfə tam şəkildə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmuş və nəşrə hazırlanmışdır. Tezliklə mənbə orijinal mətni və tərcüməsi ilə birgə nəşr olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndiyev, Ə.T. Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı biblioqrafiya / Ə.T.Əfəndiyev – Bakı: Qartal, – 1997. – 218 s.

2. Əlizadə, R.A., Nəciyev, E.R. Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair / R.A.Əlizadə, E.R.Nəciyev. – Bakı: Turxan NPB, – 2021. – 72 s.

3. Hüseynov, Y. Şuşa şəhərinin tarixi / Y.Hüseynov. – Bakı: Şuşa, – 2013. – 155 s.

4. Mahmudov, Y.M., Mustafayev C.M. Şuşa - Pənahabad / Y.M.Mahmudov, C.M.Mustafayev. – Bakı: Təhsil, – 2012. – 152 s.

5. Mahmudov, Y.M., Şükürov, K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. – Bakı: Təhsil, – 2005, – 380 s.

6. Məmmədov, N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi /N.R.Məmmədov. – Bakı: Avropa, – 2016. – 959 [1] s.

7. Kırzıoğlu, M.F. Yukarı-Kür ve Çoruk boyları'nda Kıpçaklar: ilk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S. VI. yy.) ve son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak atabekler hükûmeti (1267-1578) Ahıska Çıldır eyâleti tarihi'nden / M.F.Kırzıoğlu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, – 1992. – 278 s.

8. Sümer, F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü / F.Sümer. – Ankara: Güven Matbaası, – 1976. – 265 s.

9. Исторические памятники и топонимы Азербайджана: библиография /сост. Г.Сафаралиева; спецредактор и ответственный завыпуск К.Тахиров; ред. Л.Ахундова. – Баку, 2016. – 500 с.

10. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа /Издание Управления Кавказского Учебного Округа Выпуск II. – Тифлис: Типогр. Глав. Управл. Главноначальствующаго гражд. частию на Кавказ, – 1882. – 331 с.

11. Qafqazın dumanlı Albionu, ermənilərin azərbaycanlılardan 5 əsr sonra gəldiyi Şuşa. URL: https://report.az/qarabag/qafqazin-dumanli-albionu-ermenilerin-azerbaycanlilar dan-5-esr-sonra-geldiyi-susa/

12. Никитин, К.А. Очерк города Шуши и Шушинского уезда. URL: catalog.nplg.gov.ge/ search~S1*geo

13. Очерк города Шуши и Шушинского уезда. URL: web2.anl.az:81/read/ page.php?bibid= vtls000406944